

УДК 343.985:343.144.000.174(477)

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТАКТИКИ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ В СВІТЛІ ВИМОГ НОВОГО КПК УКРАЇНИ

Янковий Микола Олександрович,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії
(Одеський державний університет внутрішніх справ, м. Одеса, Україна)

Розглядаються на прикладі допиту найбільш важливі аспекти тактики слідчих (розшукових) дій в площині етичних приписів і моральних орієнтирів, визначених Конституцією, КПК та іншими законодавчими актами України. Наведені різні наукові погляди та результати вивчення слідчої практики щодо етичних аспектів допиту. На думку автора, опанування етичними основами тактики допиту допоможе тактично і процесуально грамотно побудувати та провести цю слідчу (розшукову) дію.

Ключові слова: етика, допит, моральність, правова держава, честь, гідність, психологічний вплив.

МОРАЛЬНО-ЭТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ТАКТИКИ СЛЕДСТВЕННЫХ (РОЗЫСКНЫХ) ДЕЙСТВИЙ В СВЕТЕ ТРЕБОВАНИЙ НОВОГО УПК УКРАИНЫ

Янковий Николай Александрович,
кандидат юридических наук, доцент,
профессор кафедры криминалистики, судебной медицины и психиатрии
(Одесский государственный университет внутренних дел,
г. Одесса, Украина)

Рассматриваются на примере допроса наиболее важные аспекты тактики следственных (розыскных) действий в плоскости этических предписаний и моральных ориентиров, определенных Конституцией, УПК и иными законодательными актами Украины. Приведены разные научные взгляды, а также результаты изучения следственной практики, касающиеся этических аспектов допроса. По мнению автора, овладение этическими основами тактики допроса поможет тактически и процессуально грамотно строить и проводить это следственное (розыскное) действие.

Ключевые слова: этика, допрос, моральность, правовое государство, честь, достоинство, психологическое воздействие.

MORAL-ETHICAL PRINCIPLES OF TACTICS OF INVESTIGATING (SEARCHING) ACTIONS IN THE LIGHT OF STANDARDS OF THE NEW CRIMINAL-PROCEDURAL CODE OF UKRAINE

Yankovyi N.A.

candidate of law sciences, docent,
professor of the department of criminalistics, forensic medicine and psychiatry
(Odesa State University of Internal Affairs, Odesa Ukraine)

We consider the example of interrogation tactics of the most important aspects of investigative (search) action in the plane of ethical precepts and moral guidelines defined by the Constitution, the Criminal Procedure Code and other legislative acts of Ukraine. Given the different scientific views, as well as the results of the study investigative practices concerning the ethical aspects of the interrogation. According to the author, the mastery of the basics of ethical interrogation tactics will tactically and procedurally competently build and carry out this investigation (investigative) action.

Keywords: ethics, questioning the morality, rule of law, honor, dignity, psychological impact.

Постановка проблеми. Застосування норм моралі до специфічної діяльності по розслідуванню кримінальних правопорушень постійно перебуває в полі зору науковців. Ця проблема не тільки невичерпана, а навпроти, у міру розвитку моральної свідомості, просування суспільства по шляху будівництва демократичної правової держави стала ще більш актуальною.

З позиції судової етики завжди аналізувалися і переосмислювалися важливі положення кримінального процесу і криміналістики. Вивчення та обговорення меж використання тактичних прийомів провадження слідчих (розшукових) дій як напрямок розвитку криміналістичної тактики, продовжує розвиватися, становить чималий науковий інтерес, особливо в площині моральних орієнтирів, визначених новим КПК України [2], а тому потребує подальшого дослідження з урахуванням змін у законодавстві в напрямку забезпечення прав і свобод людини.

Стан дослідження. Проблема моральності в правоохоронних органах не нова. Як правило, усі особи, що в тій чи іншій мірі мають відношення до вчиненого кримінального правопорушення, вперше зустрічаються з морально-правовими аспектами взаємовідносин саме в стадії досудового розслідування. У даному випадку етична позиція слідчого стає надбанням всіх тих, з ким він стикається і спілкується. Тому навіть найвищий професіоналізм слідчого або співробітника оперативного підрозділу втрачає свою цінність, якщо він позбавлений морального наповнення.

Окремі теоретичні і практичні аспекти етичних основ слідчої діяльності розглядалися в роботах відомих вчених: Р.С. Белкіна,

Ю.М. Грошевого, А.В. Іщенко, А.Ф. Коні, В.О. Коновалової, С.Г. Любічева, О.Р. Ратінова, С.М. Стахівського, М.С. Строговича, В.Ю. Шепітька та ін. Їх роботи внесли значний вклад в розвиток слідчої етики як розділу судової етики. Разом з тим слід відмітити, що дослідження зазначених вчених проводились в різні періоди і окремі їх положення, слугуючи фундаментальним підґрунтям, потребують додаткового дослідження з урахуванням сучасної уяви про соціальну справедливість у нашому суспільстві і державі, оскільки новий КПК України заклав серйозні підвалини для розвитку і зміцнення демократичної, соціальної і правової держави в якій людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю [1].

Враховуючи викладене, виникла нагальна потреба в узагальненні існуючого наукового і практичного досвіду застосування етичних норм тактики провадження слідчих (розшукових) дій, тому ми поставили мету – визначити основні морально-етичні засади тактики слідчих (розшукових) дій в світлі сформульованих новим КПК України моральних орієнтирів соціальної справедливості.

Виклад основного матеріалу. Систематизація кримінального процесуального законодавства, удосконалення криміналістичних засобів і методів боротьби зі злочинністю, постійний розвиток практики органів досудового розслідування обумовлюють необхідність криміналістичного дослідження слідчих (розшукових) дій з урахуванням нових наукових даних. Пропонуємо розглянути згадане дослідження на прикладі тактики допиту.

У криміналістичній літературі зазначається, що завданням будь-якого допиту є отримання від допитуваного правдивих показань про злочин та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення кримінального провадження. Кваліфіковане проведення цієї багатопланової слідчої (розшукової) дії потребує самого серйозного і поміркованого до себе відношення, вимагає від слідчого глибоких знань різноманітного характеру, досконалого оволодіння тактичними прийомами допиту, високої загальної та професійної культури. Аналіз кримінального процесуального закону свідчить про детальну регламентацію основних правил провадження допиту, на основі яких вироблені та апробовані практикою тактичні прийоми, що дає змогу результативно отримувати і фіксувати показання як добросовісних, так і непорядних осіб. Ці прийоми постійно змінюються і варіюються в залежності від обставин кримінального провадження, характеру і обсягу зібраних доказів, індивідуальних особливостей допитуваного тощо. Проте, на практиці при провадженні цієї слідчої (розшукової) дії виникає безліч різноманітних неурегульованих правових ситуацій.

Справа в тому, що в діючому КПК України лише при проведенні декількох слідчих (розшукових) дій (слідчий експеримент, освідування особи – ст.ст. 240, 241) законодавець наголошує на необхідності не допускати дій, які принижують честь і гідність особи або є небезпечними для її здоров'я. О.М. Ларін вірно підмітив, що «етичні норми..., які регулюють конкретну слідчу дію, виходять за межі цієї слідчої дії» [4, с. 37].

Уявляється, що це стосується усіх слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій. Вирішення неурегульованих правом ситуацій потребує жорсткого дотримання моральних норм, щоб зберегти права та законні інтереси учасників кримінального процесу. Досить визначено з цього приводу висловився академік Ю.М. Грошевий: «Прагнення знайти найбільш удосконалі й гуманні форми судочинства неминуче примушує звертатися до моральних критеріїв для оцінки тих чи інших правових інститутів. Спроби з гуманних позицій підійти до розв'язання правових колізій, орієнтуючись при цьому на моральні цінності, дають значний вигравш у соціальному плані, закріплюючи у свідомості людей уявлення про право як справедливість. Тим самим виховується повага до закону, а отже, законослухняність» [5, с. 31].

Як відомо, докази у кримінальному провадженні збираються в основному шляхом проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій. Нерідко збирання доказів зачіпає права, свободи і законні інтереси осіб, які залучаються до сфери кримінального процесуального доказування і пов'язане із застосуванням заходів процесуального примусу. Застосування таких заходів складає теж немало проблем морального і правового характеру. Слідчий повинен усвідомлювати достатність підстав щодо застосування вказаних заходів, межі примусу, орієнтуючись на моральні цінності суспільства. Від правильного вирішення в кожній конкретній слідчій ситуації правових і етичних проблем залежить формування громадянської правосвідомості населення в Україні, правової активності громадян і посадових осіб, які беруть участь у розслідуванні. Необхідно відзначити, що закріплений КПК України порядок проведення допиту та інших слідчих (розшукових) дій підпорядкований вимозі всебічного, повного і об'єктивного розслідування злочину, справедливого вирішення кримінального провадження. Однак, крім процесуальних норм, які визначають умови і порядок провадження слідчим дій, важливу роль відіграють моральні норми.

Так, регулюючи провадження допиту, закон вказує, що свідком може бути «фізична особа, якій відомі або можуть бути відомі обставини, що підлягають доказуванню під час кримінального провадження, і яка викликана для давання показань» (ст.ст. 65, 133 КПК України).

Моральним обов'язком слідчого є встановлення і правильна оцінка фактів, що свідчать про поінформованість особи з тих обставин, які відносяться до кримінального провадження. Для забезпечення прав і законних інтересів громадян, а також виховного впливу допиту слід впевнитись в обґрунтованості виклику на допит. В протилежному випадку, безпідставний виклик на допит породжує марну втрату часу, спричиняє громадянам зайві турботи, що аж ніяк не може бути визнано моральним. «Допит... починається з виклику. Але далеко не завжди слідчі задумуються над правильною організацією виклику» – зазначається в криміналістичній літературі [6, с. 13].

Приймаючи рішення про виклик на допит певної особи, слідчий завчасно повинен намітити для себе коло питань, які мають бути з'ясовані в ході майбутнього допиту. Без необхідної підготовки допит може виявитися поверховим, неповним, що в подальшому неминуче потягне за собою повторний виклик свідка. «Слід мати на увазі, – застерігає С.Г. Любічев, – що повторні виклики завжди створюють додаткові труднощі, викликають справедливе невдоволення громадян, а в окремих випадках спонукають їх ухилятися від виконання обов'язків свідка» [7, с. 17].

Законодавче закріплення способів виклику громадян на допит одночасно покликане гарантувати і явку останніх, а в разі ухилення від явки до слідчого – вступати процесуальні заходи її забезпечення. Аналіз норм закону дає підстави для висновку, що перелік вказаних в КПК способів виклику громадян для допиту не є вичерпним. В залежності від обставин кримінального провадження, конкретної ситуації слідчий може у інший, не вказаний безпосередньо в законі, спосіб викликати особу. Обов'язковою умовою застосування іншого способу виклику має бути повна відповідність приписам моралі. Особливо це стосується випадків, коли допитуваний не бажає розголосу своєї участі в процесі.

На підставі етичних норм повинно вирішуватись питання про час виклику на допит. Слідчий має таким чином спланувати свій робочий час, щоб громадяни, викликані для допиту, не знаходились багато часу в коридорах чи кімнаті для свідків. Очікування знижує повноту і точність показань, перекреслює виховну роль допиту. В свій час відомі криміналісти І.М. Якимов і П.П. Міхеєв зазначали, що причинами неправдивих свідчень, зокрема, є бажання свідків позбавитися допиту як неприємної процедури, острах подальших викликів і судової тяганини [8, с. 19].

Більшість слідчих вважає доцільним і зручним способом виклику на допит свідків чи потерпілих за допомогою телефону. Одночасно також можна домовитись про час явки на допит, що на думку О. Аксьонової, є передумовою встановлення психологічного контакту з майбутнім допитуваним. «Якщо, наприклад, жінці потрібно через годину-півтори

забрати дитину з дитячого садка, звичайно ж вона буде думати не про допит, а про те, як би не запізнитись. Навряд чи від такого допиту буде користь», – зазначає автор [9, с. 45].

Таким чином, поважне і бережливе відношення слідчого до службового та вільного часу свідків є однією із етичних вимог до його діяльності. Виходячи з даних про особу, роду її занять, слідчий за можливості повинен вибирати такий час, коли виклик на допит найбільш зручний для свідка.

Важливого етичного значення набуває форма роз'яснення прав учасникам процесу. На практиці досить поширеними залишились випадки формального попередження свідка про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань та потерпілого і свідка про передбачену кримінальну відповідальність за неправдиві показання (ст.ст. 384, 385 КК України) [3]. Тому при побудові тактики допиту слід звертати увагу на особистість допитуваного, його процесуальне положення та обставини конкретного кримінального провадження. В одних випадках таке попередження можна зробити начебто «між іншим», підкресливши, що така порядна людина, безсумнівно, дасть правдиві показання, але закон вимагає попередження. В інших випадках, коли особа налаштована на дачу неправдивих показань, варто більш змістовно поговорити про кримінальну відповідальність, передбачену ст.ст. 384, 385 КК України, можливо дати прочитати ці статті Кримінального кодексу, звернувши увагу на санкцію, майбутні соціальні наслідки факту притягнення до кримінальної відповідальності, навести приклади зі слідчої діяльності, життєвого досвіду тощо. С.Г. Любічев з цього приводу досить вірно зазначає: «Форма попередження про відповідальність, вибрана слідчим, повинна не тільки не принижувати гідність допитуваного, але, навпаки, сприяти розвитку почуття обов'язку, підвищувати правосвідомість» [7, с. 30].

В основі практично всіх тактичних прийомів розслідування кримінальних правопорушень лежить оперування інформацією, яка надається учаснику кримінального процесу (допитуваному) з метою з'ясування його ставлення до неї. Відповідна реакція опонента на подану інформацію дозволяє в певній мірі розв'язати конкретну задачу розслідування. З приводу того, яку інформацію (правдиву чи неправдиву) і у який спосіб (прямо чи завуальовано) видавати допитуваному, і розгорнулися дискусії між ученими. Одвічні питання: що таке обман, що таке хитрість та співвідношення між ними залишились невирішеними. Відсутність єдності поглядів серед учених мають серйозні практичні наслідки: один і той же тактичний прийом в юридичній літературі подають слідчим і як вершину тактичної майстерності, і як грубе порушення законності [10, с. 4].

На нашу думку, обман являє собою повідомлення неправдивих відомостей або перекручування істинних фактів. Обман ні за яких умов не може бути використаний в діяльності слідчого. Жоден з тактичних прийомів, пов'язаних з обманом, не може розглядатися як правомірний, етичний, допустимий. Проте, правового вирішення питання про допустимість обману при розслідуванні кримінальних правопорушень не існує, адже термін «обман» не згадується серед випадків визнання доказів недопустимими, а лише впливає із згаданого в законі «істотного порушення прав та свобод людини» (ст. 87 КПК України).

Під хитрістю слід розуміти створення ситуації, при якій інформація або певні об'єкти можуть бути по-різному, в залежності від відношення до наданої інформації, оцінені самим учасником слідчої (розшукової) дії. Як зазначав у свій час Г. Шнейкерт, – «хитрість є неминучим адекватним засобом в боротьбі проти хитрих злочинців» [11, с. 25], а тому, на наш погляд, хитрість потрібна слідчому в певних випадках, коли виникає необхідність протиставити її протидії, спрямованій на перешкоджання вирішенню завдань розслідування.

Аналіз думок науковців показує, що тактика слідчих (розшукових) дій тісно пов'язана з дотриманням вимог етики. Сформулюємо основні, на наш погляд, морально-етичні засади тактики слідчих (розшукових) дій. Слідчий при провадженні слідчих (розшукових) дій може використовувати тактичні прийоми, які: не побудовані на обмані; не пов'язані з погрозою, шантажем, фізичним і психічним насиллям; не принижують гідність особи; не спонукають підозрюваного до аморальних вчинків; не експлуатують неосвіченість, культурну відсталість, забобони, марновірство учасників кримінального провадження; не базуються на використанні релігійних почуттів; не скеровані на розпал конфліктів між декількома підозрюваними.

Висновок. Підсумовуючи викладене, слід відзначити, що основне моральне навантаження при провадженні слідчих (розшукових) дій несуть норми кримінального процесуального закону, які охороняють і захищають честь і гідність суб'єктів кримінального процесу. Водночас велику роль відіграють і морально-етичні засади, котрі дозволяють зорієнтувати правосвідомість посадових осіб, які здійснюють кримінальну процесуальну діяльність, на систему загальнолюдських моральних цінностей та ідеалів, сприяють визначенню моральних пріоритетів.

Побудова тактики слідчих (розшукових) дій не лише з позицій досягнення цілей кримінального процесуального регулювання, а й з висоти моральних цінностей допоможе зібрати багатий матеріал і для законотворчих пропозицій, і для рекомендацій правозастосувачу, з тим щоб у дійсності наблизити кримінальне судочинство до ідеалу морально-

правової системи, визначеної Конституцією України та новим Кримінальним процесуальним кодексом України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України [Електронний ресурс]: закон України від 28.06.1996 р. № 2952-VI із змін., внес. згідно із Законами України: за станом на 21.02.2014 р. № 742-VII. – Електрон. дан. (1 файл). – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>. – Назва з екрану.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс]: закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI із змін., внес. згідно із Законами України та Рішеннями Конституційного Суду: за станом на 14.10.2014 р. № 1703-VII. – Електрон. дан. (1 файл). – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>. – Назва з екрану.
3. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс]: закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III із змін., внес. згідно із Законами України та Рішеннями Конституційного Суду: за станом на 04.06.2014 р. № 1261-18. – Електрон. дан. (1 файл). – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>. – Назва з екрану.
4. Ларин А.М. Расследование по уголовному делу. Планирование, организация: монография / А.М. Ларин. – М. : Юрид. лит., 1970. – 223 с.
5. Грошев Ю. М. Проблеми моралі в сфері кримінально-процесуальної діяльності / Ю. М. Грошев // Вісник Академії правових наук України. – 1996. – № 6. – С. 30–38.
6. Быховский И. Этика проведения следственных действий / И. Быховский, Н. Захарченко // Социалистическая законность. – 1973. – № 11. – С. 12–14.
7. Любичев С. Г. Этические основы следственной тактики: монография / С. Г. Любичев. – М. : Юрид. лит., 1980. – 96 с.
8. Якимов И. Н. Допрос. Практическое пособие для допрашивающих / И. Н. Якимов, П. П. Михеев. – М. : НКВД РСФСР, 1930. – 64 с.
9. Аксенова О. Об этике допросов / О. Аксенова // Социалистическая законность. – 1983. – № 10. – С. 44–46.
10. Гончаренко В. Г. Тактика психологічного впливу на попередньому слідстві: навч. посібник / В. Г. Гончаренко, Ф. М. Сокиран. – К. : УАВС, 1994. – 48 с.
11. Шнейкерт Г. Тайна преступника и пути к ее раскрытию (К учению о судебных доказательствах): пер. с нем. / Г. Шнейкерт. – М. : Право и жизнь, 1925. – 64 с.